

Bröderna Petri, Gustav Vasa och gudstjänstreformen

RAGNAR HOLTE

Bröderna Petri och reformrörelserna i Tyskland

Bröderna Olov och Lars Petersson var smedssöner från Örebro. Det var sex år emellan dem: Olov var född 1493, Lars 1499. Fadern Peter Olovsson fick genom sitt yrke viss del i välståndet från den blomstrande gruvnäringen i Bergslagen och kunde bekosta universitetsstudier i Tyskland för sin äldste son 1516–18. Olov inskrevs först vid universitetet i Leipzig, där undervisningen gick i gamla hjulspår. Snart fick han höra om de nya vindar som blåste vid universitetet i Wittenberg och flyttade över dit. Där var Martin Luther sedan 1512 verksam som professor i bibelvetenskap och drog till sig stora åhörarskaror. När han föreläste pågick därför ingen annan undervisning samtidigt. Hösten 1518 kom Philipp Melanchthon till Wittenberg som professor i grekiska, och hans nära samarbete med Luther inleddes. Olov, som var kvar det året ut, har säkert åtnjutit bådas undervisning.¹

Även Lars for senare till Wittenberg för studier, men nu behövde inte fadern bekosta utbildningen. Mycket hade under mellanåren hänt i Sverige. Gustav Eriksson (Vasa) hade som segrare i befrielsekriget mot Danmark 1521 valts till riksföreståndare, 1523 till kung, och reformationsriksdagen i Västerås 1527 hade just hållits. Där hade bl a beslutats att tre unga män skulle skickas till Wittenberg för studier, och Lars var en av de lyckliga. Han for iväg försedd med en välfylld penningbörs och ett av kungen själv utfärdat rekommendationsbrev till Martin Luther. Han hade dock lite otur: en del sjukdomsfall i pest hade upptäckts i staden, och större delen av universitetet hade evakuerats till Jena, dit också Lars for. (Luther lämnade dock inte Wittenberg.) Evakueringen upphörde i april 1528. Troligen uppehöll sig Lars sedan i Wittenberg fram till någon gång under 1530.²

Som studerade karlar latiniserade bröderna enligt tidens sed sina namn, och vi känner dem därför som Olavus och Laurentius Petri. Ingen tvekan

kan råda om att studieåren i Wittenberg fick livsavgörande betydelse för dem båda. De blev helhjärtade anhängare av evangelisk kristendom, Lars föredan redan tidigare påverkad av brodern i denna riktning. Den politiska utvecklingen i Sverige tillsammans med deras personliga begåvning, driftighet och målmedvetenhet kom att göra dem till nyckelpersoner vid den svenska katolska kyrkoprovinsens omvandling till en nationalkyrka med evangelisk-luthersk bekännelse. Olavus kom att dominera den svenska reformationens inledningsfas, Laurentius dess stabiliseringsfas.

Båda bröderna har lämnat ytterst knapphändig information om innehållet i sina Tysklandsstudier. Vi vet att Olavus avlade filosofie magisterexamen i februari 1518, men inte vilka ämnen hans examen innefattade eller vilka ytterligare studier han ägnade sig åt resten av året. Helt klart har det inte varit fråga om en renodlat teologisk, snarare en mångsidigt humanistisk utbildning med inslag också av juridik. Detta kan man sluta till utifrån dels den mångsidiga lärdom som präglar hans omfattande författarskap, dels den typ av befattningar han kom att tilldelas vid återkomsten hem. Hans svenska krönika utgör vårt tidigast existerande exempel på ett medvetet bruk av källkritisk historisk metod³, och han framträder i några skrifter som vår första svenska rättshistoriker.⁴ Efter hemkomsten till Sverige engageras han som kansler och arkivarie åt biskop Mattias Gregersson i sin stiftsstad Strängnäs, och senare kommer kung Gustav att använda honom i liknande uppgifter, varom mera nedan. Någon rent prästerlig tjänst har han inte innehaft förrän mot slutet av sitt liv, och han prästvigdes inte förrän 1539. Däremot hade han diakonvigts 1520, och det innebar viss predikoskyldighet.

När Olavus lockades till Wittenberg spelade Luthers renommé säkert stor roll, men det fanns ännu inte någon »lutherdom». Den reformrörelse som var mest i ropet både vid universiteten och inom kyrkan var humanismen, med Erasmus av Rotterdam som främsta namn. Humanisterna ville gå »till källorna» både vad gäller den grekisk-romerska antiken och den kristna kyrkan. Man ivrade för bibelstudiets förnyelse och ställde kyrkofädernas teologi emot den medeltida skolteologin. Man ivrade också för större nationellt självbestämmande inom kyrkan under furstemaktens beskydd, utan att fördenskull vilja bryta med påvedömet. Luther började sin professorsgärning med att lansera Erasmus utgåva av Nya testamentets grekiska originaltext som grundbok i studiet och kom väl till en början att uppfattas just

som reformist i humanismens anda. De båda hade också täta personliga kontakter fram till brytningen 1525, då de blev oeniga om den mänskliga viljans roll i frälsningsprocessen. Efter detta bekämpade Erasmus Luther och markerade sin trohet mot påven. Melanchthon däremot sökte i det längsta uppehålla vänskapen med Erasmus, men humanismens öde blev på längre sikt att splittras upp i en katolsk och en evangelisk gren.⁵

I Wittenberg fick Olavus på nära håll bevittna den lutherska åskådningens framväxt. Luther föreläste 1516 över Romarbrevet och gjorde i anslutning till 1:16–17 m fl ställen sin »reformatoriska upptäckt» att Guds rättfärdighet inte är i första hand en dömande utan en frälsande rättfärdighet, som vi av idel nåd får del av genom tron. 1517 publicerade Luther först 97 teser mot den medeltida skolteologin och senare 95 teser mot avlaten. Han kritiserade där själva systemet med botövningar som av kyrkan ålades dem som biktat sig och fått avlösning, men som kyrkan på g a helgonens överloppsgärningar kunde befria från. Det var detta som kallades avlat. Ej rätt genomförda botövningar påstods orsaka skärseldslidanden, men även från dem kunde man befrias genom avlat. Systemet hade urartat genom att avlat kunde köpas för pengar. Avlatsteserna trycktes, fick vid spridning och våldade enorm uppståndelse. Många upplevde dem som ord i rättan tid, men vid den påvliga kurian reagerade man enbart negativt och inledde i juni 1518 en kätteriprocess mot Luther. Som ett led häri ställdes Luther vid riksdagen i Augsburg 1518 till svars inför kardinal Cajetanus och avgav då en fulltonig bekännelse om rättfärdiggörelse genom tro.

Med färska intryck av dessa dramatiska händelser återvände Olavus hem som övertygad Lutherlärjunge. Men Luthers reformatoriska förkunnelse framstod ännu inte som klart skild från andra närstående rörelser. Olavus visar i sina reformatoriska skrifter även stark påverkan av vissa nord- och sydtyska reformrörelser.⁶ Den tidigaste uppgiften om hans reformatoriska förkunnelse föreligger från 1523, då en katolsk vedersakare lämnat en rapport om den »lutherska smitta» som spritts från predikstolen i Strängnäs domkyrka. Genomgående i åtta som »kätterska» klassade åsikter är att Olavus kritiserat en rad former för gudsdyrkan utifrån Skriften som högsta norm, överordnad alla mänskliga traditioner. Det har gällt Maria-, Anna- och helgondyrkan, liksom munkarnas tiggeri. Han har framhävt Gud som enda grund för frälsning och förtröstan gentemot såväl helgondyrkan som präster-

lig auktoritet, och angivit predikan som prästens främsta uppgift. Värst var nog anklagelsen mot den katolska kyrkans biktpraxis för att lägga större vikt vid prästens domsmakt än vid hjärtats botfärdighet inför Gud och det i Skriften grundade förlåtelseordet. Olavus ville dock inte avskaffa bikten, som ibland antagits, utan reformera dess teologi och praxis.⁷

När Laurentius Petri kom till Wittenberg i början av 1528 hade mycket förändrats. Schismen inom kyrkan var nu ett faktum. Luther var bannlyst av påven och förklarad fredlös av den tyske kejsaren sedan 1521⁸ men skyddades av Sachsens kurfurste Fredrik den vise och dennes efterträdare Johan Fredrik. Wittenbergs universitet hade av Luther och Melanchthon omskapats i reformatorisk anda, och ett evangeliskt församlingsliv hade byggts upp i Wittenberg och på många andra orter. Men Luther hade också tvingats till uppgörelse med radikaler på reformrörelsernas vänsterflygel. 1525 utbröt i Tyskland ett stort bondeuppror inspirerat av en religiös och social frihetsförkunnelse. Även om Luther sympatiserade med många av böndernas krav tog han avstånd från väpnat uppror i religionens namn. Han avgränsade sig helt från spiritualistiska rörelser, och 1529 kom det till en brytning med Zürichs reformator Huldrych Zwingli. Här gällde det nattvardsläran: Luther försvarade läran om Kristi kropps och blods reala närvaro i nattvardselementen gentemot Zwinglis symboliska tolkning.

Laurentius Petri har själv omvitnat att han i Wittenberg hört såväl Luther och Melanchthon som Johannes Bugenhagen både föreläsa och predika.⁹ Den sistnämnde var Wittenbergs kyrkoherde, och nummer två bland Luthers nära medarbetare. Han blev specialist på kyrkoordningar och reste på Luthers uppdrag till andra orter för att bygga upp ett evangeliskt kyrko- och församlingsliv (senare även till Danmark). Tidvis vikarierade Luther själv som kyrkoherde. Han såg då behovet av undervisningsmaterial både för präster och lekfolk och utgav 1529 sina båda katekeser, den stora och den lilla. Hans föreläsningar behandlade vid denna tid Jesajaboken, den gammaltestamentliga bok som utförligast vittnar om messianism och frälsningshopp och därmed enligt Luther särskilt tydligt »driver Kristus». Det är ovisst om Laurentius var kvar i Wittenberg när den betydelsefulla riksdagen i Augsburg inleddes i april 1530. De evangeliska framlade där den av Melanchthon författade Augsburgska bekännelsen, som senare blivit en för alla lutherska kyrkor gemensam bekännelsekrift. Luther kunde ju som

fredlös inte delta i Augsburg, och för säkerhets skull vistades han på slottet Koburg, men gav därifrån sin fulla anslutning till Melanchthons text.

Till skillnad från sin äldre bror har Laurentius Petri i Wittenberg lärt känna en framväxande teologiskt profilerad lutherdom, och det avspeglas tydligt i hans kommande författarskap. Hans inspiration hämtas från den unga lutherdomens kärnförfattare, bland vilka främst tre namn kan märkas. Till Luther och Melanchthon kommer snart att fogas den med honom själv jämnårige Johannes Brenz, Württembergs reformator. Vid sin återkomst till Sverige tjänstgör Laurentius först som skolmästare vid katedralskolan i Uppsala. Men snart väntar en mycket större uppgift ...

Bröderna Petri och kung Gustav Eriksson

År 1617 firades överallt i Tysklands evangeliska delstater reformationsfester till minne av Luthers proklamation av de 95 teserna mot avlaten, detta som kom att bli själva startskottet till reformationen. Sådana fester firades också i Danmark/Norge – men inte i Sverige. Här firades i stället reformationsfest 1621, och då närmast till minne av Gustav Erikssons val till riksföreståndare 1521. I det av Gustav II Adolf utfärdade ediktet om festen heter det bl a att det var Gud som »sporrade vår farfar, hjälten i helig åminnelse» att »befria det förtryckta fosterlandet genom att fördriva tyrannen kung Kristian II», och att »rensa bort det papistiska mörkret ur landet och upplysa dem som älskar sitt land, så att de fick se evangeliets ljus, i vilket vi idag samfällt vandrar på sanningens banade väg».¹⁰

Sammanvävningen av politisk och andlig befrielsegärning är egenartad för den syn på reformationen som slogs fast som nationell doktrin av Gustav Vasa själv och som återklingat i nationalistisk historieskrivning i Sverige ända in på 1920-talet. Kalmarunionen var för kung Gustav enbart en frukt av dansk härskarvilja och förtryck, och dess svenska försvarare, inte minst den katolska hierarkin, framställdes som fosterlandsförrädare. Själv uppfattade kungen sig som den siste och viktigaste i raden av svenska frihetshjältar från Engelbrekt över Sturarna.¹¹ När Olavus Petri i sin svenska krönika sökte ge en mer nyanserad bild uppfattade kungen detta just som förräderi (varom mera nedan). Ändå såg även Olavus unionstiden som en för Sverige i huvudsak olycklig tid, men felet låg inte i unionstanken som sådan utan i att unionen inte kom att bestå av jämlika parter. För Olavus är egennyttan människans

stora grundsynd, och han finner inslag av den även i Engelbrekts och Sturarnas agerande, medan han omvänt inte sällan ger en positiv bedömning av de katolska biskoparna som fredsmäklare, främst ärkebiskop Jakob Ulvsson och hans egen stiftsbiskop Mattias Gregersson. Värst var kanske att han i sin skildring av tyranniska unionskungar sköt in generella reflektioner om självhärliga kungar och deras svek mot sin skyldighet att regera rättvist enligt lagar och ingångna avtal – här kände sig Gustav själv träffad.¹²

1997 firade vi 600-årsminnet av Kalmarunionens tillkomst, och även här i Sverige skildrades unionen i övervägande positiva ordalag, i varje fall i värderingen av dess egentliga arkitekt, drottning Margareta.¹³ För att skapa denna union hade hon skickligt utnyttjat sin släktskap med samtliga tre nordiska kungafamiljer.¹⁴ Unionen förefaller ha fungerat hyggligt så länge Margareta levde, och en period under kung Kristofer («av Bayern») har betecknats som »unionens bästa tid».¹⁵ Men däremellan regerade den tyranniske Erik («av Pommern»), föremålet för den av bergsmannen Engelbrekt initierade resningen. Senare gick det återigen snett under de första kungarna av den i Danmark ännu denna dag regerande Oldenburgska ätten. Det var dem Sturarnas uppror gällde. Kristian I besegrades av Sten Sture d. ä., men Sten Sture d. y. besegrades av Kristian II (och omkom). De omkastningar som präglade hela epoken illustreras av att Karl Knutsson var svensk kung i tre omgångar, med perioder av unionstrohet däremellan.

Efter nederlaget mot Kristian II fann det svenska riksrådet för gott att sluta fred med honom och erkänna honom som kung även över Sverige, och 1520 kröntes han i Stockholms storkyrka. Kristians stora misstag var nu att han i sin inbjudan i försonliga ordalag hade utlovat amnesti åt sina forna motståndare, men dagen efter kröningen tvärtemot sitt löfte lät avrätta 82 nationalisterna på Stortorget («Stockholms blodbad»). De första som avrättades var biskoparna i Skara och Strängnäs. Olavus Petri, som hade medföljt sin stiftschef, blev ögonvittne till händelsen. Gustav Eriksson var också inbjuden, men som han hade personlig erfarenhet av Kristians svekfullhet mistrodde han dennes avsikter och avstod från att komma.¹⁶ Nyheten om Stockholms blodbad spred sig som en löpeld genom landet och gav underlag för ny upprorsstämning. Gustav tog initiativet genom att precis som Sturarna vädja till dalkarlarna. En nationell befrielsearmé bildades som med hjälp av legosoldater från Lübeck lyckades besegra danskarna. Turligt

för Gustav och svenskarna var att Kristian drabbades av uppror även på hemmaplan. Han avsattes, och danskarna valde hans farbror Fredrik I till ny kung. Fredrik gjorde till en början anspråk också på Sveriges tron men kunde inte sätta makt bakom orden, eftersom ett inbördeskrig bröt ut i Danmark och Fredrik måste kämpa för att behålla makten där. Senare samarbetade Gustav med kung Fredrik och med dennes son Kristian III.

Under befrielsekriget var den katolska kyrkans ställning inte ifrågasatt, men av rikets sju biskopar (varav en i Finland) var vid krigets slut bara två kvar i tjänst. Övriga hade antingen avrättats, dött en naturlig död eller flytt ur landet; det senare gällde bl a ärkebiskop Gustav Trolle, som gjort sig allmänt hatad efter att ha iklätt sig åklagarrollen i samband med Stockholms blodbad. Av de två kvarvarande var Hans Brask i Linköping en ytterst handlingskraftig stiftschef som Gustav var angelägen att få till bundsförvant. Det fick han också, men enbart genom att avge ett högtidligt löfte att försvara alla den heliga kyrkans privilegier, personer och ägodelar (sic!), ett löfte som han snart skulle komma att i alla aveenden bryta.

Ännu hade kungen troligen inte fått kontakt med några reformatoriska strömningar. När skedde detta först? Troligen i samband med kungavalet vid riksdagen i Strängnäs 1523. Under vakansen efter den avrättade biskopen var ärkediakonen Laurentius Andreae stiftets högst uppsatte prelat, som vid riksdagen hade till uppgift att utföra de riter som var förbundna med kungavalet. Laurentius var en man med stor erfarenhet och betydande lärdom; han hade studerat vid flera tyska universitet och hade vid flera tillfällen besökt kurian i Rom. Han var väl förtrogen med striderna mellan påvlig centralism och nationalkyrklig reformism, vilken senare hade hans starka sympatier. Av den från Wittenberg hemvändande Olavus Petri påverkades han tydligen i evangelisk riktning. Han företrädde vidare en för kungen ytterst välbehaglig doktrin som gick ut på att eftersom kyrkan som de troendes samfund inte är identisk med hierarkin utan med hela gudsfolket, så är kyrkans stora rikedomar folkets egendom, som av dess hövding kan och bör användas till folkets bästa.¹⁷ Kungen var i akut behov av pengar, eftersom han hade en stor skuld att betala till staden Lübeck för dess medhjälp med legosoldater i befrielsekriget. 1523 fick problemet en tillfällig lösning genom att kungen beviljades lån av kyrkan, men ärkediakonens resonemang öppnade vägen till mer radikala lösningar i framtiden.

Hist.

I Strängnäs har Gustav också lärt känna Laurentius Andreaes nära medarbetare och förtrogne Olavus Petri, den blivande reformatorn. Han lyfter omedelbart fram båda till centrala befattningar i sin närhet i Stockholm. Laurentius gör han till ledamot av riksrådet, som dess secretarius (som sådan kom han närmast att fungera som kyrkominister). Olavus gör han till secretarius i Stockholms stads råd (ungefär motsvarande kommundirektör), och ger honom dessutom rätt att predika i Storkyrkan (egentligen S:t Nikolai kyrka). I Stockholm, med dess betydande inslag av tyska köpmän, hade evangeliska idéer sedan ungefär 1521 fått stor spridning via handelsvägarna, och senast 1524 fick S:t Nikolai landets troligen förste evangeliske kyrkoherde, den från Tyskland hämtade Nikolaus Stecker. Även i andra svenska kuststäder började evangelisk påverkan märkas, likaså i det till Danmark hörande Malmö, där den evangeliske prästen Claus Mortenson från 1527 med stor framgång verkade under borgmästare Jørgen Kochs (snart också under kung Fredriks) beskydd.¹⁸

Det vore fel att fränkänna kung Gustav intresse för den reformatoriska rörelsens innersida. Brask hade börjat slå larm om den »lutherska smitta» som spreds genom främst Olavus Petri, och lät från sitt tryckeri i Linköping sprida antilutherska skrifter. Han aktiverade också katolska lärde att ta till orda och fick påven att skicka en personlig representant för att bekämpa kätteriet. Kungen gav Olavus flera tillfällen att offentligt försvara den evangeliska läran mot dess vedersakare och lät reformatorerna tämligen fritt förfoga över landets enda tryckeri. Ett tidigare i Uppsala befintligt tryckeri hade han flyttat till Stockholm, och Brasks tryckeri konfiskerade han. Det påvliga sändebudet, den lärde Johannes Magnus, lyckades han delvis vingklippa genom att låta Uppsala domkapitel välja honom till ärkebiskop, och sedan ge honom ledningen för projektet att översätta Nya testamentet till svenska. Det var ett för den reformatoriska rörelsen livsviktigt projekt, men ett där de evangeliska kunde samarbeta med de katolska reformisterna, till vilka Johannes i någon mån kunde räknas. I realiteten var det dock Olavus Petri som såg till att projektet slutfördes. Redan 1526 var översättningen klar och tryckt.

Ändå är historiker numera tämligen ense om att det var två andra motiv som var de starkast drivande i kungens stöd för de evangeliska idéerna: det ekonomiska och det maktpolitiska. Luther och andra reformatorer hade kritiserat kyrkan för att ha tillvällt sig världslig makt och rikedom. Luther

skilde mellan andligt och världsligt regemente. Inom kyrkan skulle bara det inre, andliga regementet genom Gudsordet utövas, det världsliga regementet skulle överlätas åt den världsliga överheten. Båda regementena utövades dock på Guds uppdrag. Den världsliga överheten var därför skyldig att på allt sätt skydda och stödja den andliga verksamheten och ingripa mot kyrkliga missförhållanden. Ordets tjänare skulle å sin sida mana till lydnad mot överheten men samtidigt kritisera sociala och politiska orättvisor och ogudaktigt beteende av makthavarna. Det sistnämnda var Gustav mindre intresserad av, och han blev vid flera tillfällen rosenrasande över mot överheten kritiska inslag i Olavus Petris predikningar. I övrigt var läran om regementena en för Gustav ytterst välbehaglig doktrin, som han med åren kom att tolka i alltmer fursteabsolutistisk riktning.

Det verkligt paradoxala är att *utan* kung Gustav (och utan Stockholms blodbads decimering av det katolska biskopskollegiet) skulle Olavus Petri, liksom senare hans bror Laurentius Petri, förmodligen aldrig fått möjlighet att verka för reformationen i Sverige, men *med* kungen hölls de ständigt innanför de av honom satta gränserna, och bestraffades när de sökte gå egna vägar. Detsamma kom att gälla den erfarne Laurentius Andreae. Han och Olavus Petri blev t o m dömda till döden! Nyare undersökningar visar att Gustavs brutala behandling av reformatörerna inte utgör något unikt inslag i hans maktutövning. Det var snarare regel än undantag att han krävde absolut lydnad av sina medarbetare och att han på ett ofta drastiskt sätt bestraffade dem eller gjorde sig av med dem när misstankar om bristande lojalitet väcktes.¹⁹

2002 utkom två mästerliga biografier över Gustav Vasa. »Landsfader eller tyrann?» frågas det redan i titeln på Lars-Olof Larssons omfångsrika, fakta-späckade bok, och svaret blir väl närmast att det finns inslag av båda aspekterna. Richard Ringmars mer kortfattade men skarpsynta analys är särskilt värdefull i sin koncisa sammanfattning av Gustavs ekonomiska politik.²⁰ Båda framhåller den skicklighet och målmedvetenhet med vilken Gustav bygger upp en svensk nationalstat med Stockholm som huvudstad, men konstaterar samtidigt att hans maktutövning stämmer förbluffande väl överens med Machiavellis beryktade skildring av renässansfursten.²¹ »Lögner, löftesbrott och lönnmord är trädde som svarta kulor på hans politiska livstråd.»²²

Med stor skicklighet, bl a genom abdikationsshot, lotsade kungen fram riksdagen i Västerås 1527 till ett beslut om en omfattande reduktion av

kyrklig egendom. Vad gäller oenigheten i trosfrågan stannade man vid det berömda beslutet att Guds ord skulle överallt i riket »renliga predikat varda». Formeln har i efterhand kommit att »stelna till ett slags bekännelseformel, liktydig med luthersk tolkning av Skriften». ²³ I sin historiska kontext hade beslutet givetvis inte denna innebörd. Det gav snarare en gemensam nämnare för flera olika kyrkliga riktningar, av vilka bibelhumanismen var den mest inflytelserika. De nyvalda biskoparna var katolska reformister med nationalkyrklig ideologi och kunde därför delta i båda besluten, låt vara under visst nödtvång. Den konservative Hans Brask, som i debatten yttrat sig mot båda besluten, lämnade däremot kort efter riksdagen Sverige för alltid.

Reduktionen av kyrklig egendom blev en utdragen process, som med ideliga nya skärpningar kom att prägla hela Gustavs regeringstid. I vilken utsträckning kyrkans slott, gods och gårdar övergick till kronan framgår av följande tabell över jordinnehavet 1521 respektive 1560 i det egentliga Sverige, redovisat i procent:²⁴

	kronojord	frälsejord	kyrkojord	skattejord	summa
år 1521	6,1	24,3	24,6	45,0	100
år 1560	30,5	22,3	0,0	47,2	100

Man kan ju genast se att kronan var fattig vid Gustavs trontillträde jämfört med adeln och kyrkan, och det behövdes givetvis pengar inte bara för att betala skulden till Lübeck utan framför allt för att bygga upp en nationalstat. Reduktionen kom att uteslutande drabba kyrkan, medan adeln gick fria. Kyrkan förlorade sin ekonomiska självständighet: den avkastning som gått till kyrkotjänarens löner och till underhåll av kyrkor var nu i kungens händer, dessutom bestämde kungen att även överskottet på det tionde som främst självägande böner betalade till kyrkan skulle tillfalla kronan. Hur stort överskottet var vilade helt på kungens bedömning. Kungen kom att i stor utsträckning personligen bestämma lönerna för i varje fall det högre prästerskapet och bedrev härvid ren utpressning: mot kungen fogliga präster fick större löneförmåner medan de som var oppositionella (eller misstänktes vara det) kunde sättas på svältlön. Men reduktionen kom inte enbart att gälla jordar och deras avkastning. Kungen hade bruk av ädel metall, och genom åren kom tonvis med kyrksilver att berövas kyrkorna. Härvid kunde kungen dra nytta av reformatörernas kritik mot att bära omkring invigt nattvardsbröd i procession och att i samband med dopet smörja bar-

net med olja. Detta gjorde att samtliga monstrarer och oljekar i samtliga kyrkor i landet kunde konfiskeras. Flera av de uppror som Gustav fick uppleva berodde bl a på konfiskeringen av kyrksilver. När han gav sig på även kyrkklockor ledde detta till det berömda »klockupproret».

Larsson påtalar Gustavs tendens att behandla riket som sitt familjeföretag.²⁵ Att detta även gäller kyrkan kan illustreras av kungens inställning till biskopsämbetet. I början sökte både han och Brask att få vakanta tjänster nybesatta, men problemet var att alla valda biskopar måste ha påvens godkännande för att kunna vigas till tjänsten. Särskilt besvärligt var det att den valde ärkebiskopen Johannes Magnus vägrades påvlig bekräftelse eftersom den kanoniskt vigde ärkebiskopen Gustav Trolle fortfarande var i livet. Av alla nyval som gjordes var det bara ett enda som påven godkände: till biskop i Västerås hade valts Birgittinmunken och föreståndaren för Birgittas hus i Rom Petrus Magni. Han biskopsvigdes i Rom 1524 och kom sedan till Sverige, vilket är av speciellt kyrkohistoriskt intresse eftersom genom honom den sk apostoliska successionen (att en ny biskop alltid vigs av minst en som själv är biskopsvigd) kom att bevaras i Svenska kyrkan.

Att senare flera nya biskopsvigningar kommer till stånd beror inte på de ständiga behov som förelåg i kyrkans ordinarie verksamhet utan på de personliga behov som vid två tillfällen uppstod hos »familjeföretagaren» kungen. Kungakröningen 1528 ville han ha med all pompa genomförd av vigda biskopar, likaså kungabröllopet med prinsessan Katarina av Sachsen-Lauenburg 1531. Vid båda tillfällena befallde kungen att biskopsvigningar skulle genomföras, och de berörda vågade inte säga nej utan nöjde sig med att avfatta hemliga protester och löften om att senare söka påvlig bekräftelse. 1528 vigde Petrus Magni tre valda biskopar och 1531 han och Magnus Sommar ytterligare två. Dessutom kallade Gustav till ärkebiskopsval 1531, eftersom Johannes Magnus i samband med ett kungligt uppdrag i Polen 1526 valt att inte återvända till Sverige. I stället kämpade han hela sitt återstående liv för att kunna som vigd ärkebiskop återvända till ett rekatoliserat Sverige, och 1533 blev han faktiskt vigd till ärkebiskop i Rom trots att Gustav Trolle ännu levde.²⁶ Men då hade Sverige redan fått sin förste evangeliske ärkebiskop: Laurentius Petri, vald av en större valförsamling än brukligt eftersom kungen hade inbjudit representanter för samtliga stift att delta, och i vederbörlig ordning vigd av äldre kolleger.²⁷

Samma år avsatte kungen sin secretarius Laurentius Andreae, som han hade haft sådan ovärderlig hjälp av, i synnerhet när det gällde planeringen av den viktiga Västeråsriksdagen 1527. I stället överflyttade han Olavus Petri till denna post, men redan efter två år avskedades även denne. Exakt vad som låg bakom vet vi inte, men kan gissa oss till det utifrån den öppna konflikt som inträdde några år senare. Gustav utvecklades alltmer i fursteabsolutistisk riktning och ville ha full kontroll över både stat och kyrka. Olavus framstår i sitt författarskap som en klar motståndare till fursteabsolutismen och pläderar i stället för traditionell svensk maktbalans mellan kung, riksråd och riksdag och betonar framför allt att riket skall styras enligt lag. Säkert hade Laurentius Andreae samma uppfattning. Kungen tenderade i stället att alltmer uppfatta sin vilja som rikets högsta lag och önskade så litet som möjligt vara bunden av skrivna lagar. När det gällde kyrkan var båda reformatörerna angelägna att värna om inre självstyre, regionalt genom biskop och domkapitel, lokalt genom sockenstämman. Men kungen hade börjat ingripa alltmer i kyrkliga personalfrågor, ibland genom att söka påverka valprocedurer, ibland genom att egenmäktigt avsätta och tillsätta tjänsteinnehavare.

Det förefaller som om kungen funnit att några män i den reformkatolska kretsen var mer benägna än reformatörerna att böja sig för överheten, och under några år hämtar han sina medarbetare därifrån. Men mot slutet av 1530-talet kommer han på en mer radikal lösning, troligen inspirerad av Kristian III:s burdusa genomförande av reformationen i Danmark 1536. Redan under Fredrik I hade ett evangeliskt församlingsliv spontant vuxit fram i flera städer under kungens beskydd, men efter dennes död började biskoparna ingripa mot evangeliska präster. Detta och andra faktorer ledde till att ett inbördeskrig utbröt, den s k grevefejden. Som segrare i kriget lät kung Kristian fängsla samtliga biskopar, vilka ensamma gjordes ansvariga för upproret. Från Wittenberg lånades Luthers medarbetare Johannes Bugenhagen för att bygga upp en landsomfattande evangelisk kyrkoorganisation. Liksom i Sverige företogs omfattande reduktion av kyrklig egendom till kronan, och alla stift fick nya evangeliska stiftschefer, som till skillnad från de katolska biskoparna saknade all världslig makt. För att markera skillnaden kallades de inte längre biskopar utan superintendenter (biskopstiteln återkom dock senare).²⁸

Nu börjar också kung Gustav leta efter tyska medarbetare, och lyckas till sin glädje finna två som är helhjärtade anhängare av fursteabsolutismen. Till rikets kansler utnämner han 1538 Conrad von Pyhy, och i december 1539 utnämner han plötsligt Georg Norman till superintendent för hela svenska kyrkan. Några månader dessförinnan har Pyhy gjort ett märkligt in hopp på ett kyrkomöte i Uppsala. Under hela Gustavs regeringstid dittills har ärkebiskopen fortsatt att enligt medeltida praxis kalla till överläggningar i interna kyrkliga frågor vid tillfällen då det högre prästerskapet av andra anledningar varit samlade, och man har fattat beslut utan kunglig inblandning. Till en sådan överläggning har Laurentius Petri kallat vid detta tillfälle. Men Pyhy dyker upp, kräver att få leda mötet, och deklarerar att i fortsättningen ingasomhelst beslut angående kyrkliga frågor får fattas utan godkännande av kungen eller dennes befullmäktigade. Vidare framlägger han en plan som han begär alla närvarandes underskrift på. Papperet är inte bevarat, men troligen gäller det en plan för statlig centralstyrning av kyrkan. Detta väcker stark motvilja bland de närvarande. Bland dessa är Laurentius Andreae och Olavus Petri de enda som har civilkurage nog att vägra skriva under.

Efter mötet börjar Pyhy sammanställa material till en förräderiprocess mot de båda vägrarna. Här tas diverse gammalt kungligt groll mot dem upp, såsom Olavus kätterska historieskrivning och hans predikstolskritik mot överheten. Vidare beskylls de för inblandning i diverse uppror, varav det enda som domstolen tar fasta på är att de genom bikten kan ha fått vetskap om att en liten revolutionär grupp i Stockholm planerat en politisk kupp mot kungen några år tidigare. Vid en grotesk domstolsförhandling i början av 1540 döms de helt enligt kungens önskan till döden, fastän avsikten förmodligen aldrig varit att verkställa avrättningen utan bara att ge dem en ordentlig näsknäpp. De benådas, men mot dryga bötesbelopp, vilka för Olavus del betalas av Stockholms stads råd. Olavus själv hade redan dragit sig tillbaka till sin gamla stiftstad Strängnäs och låtit prästviga sig.²⁹

Kungens inställning till reformatorn Olavus kommer i fortsättningen att vackla mellan respekt/uppskattning och misstänksamhet. Genom åren får Olavus flera nya uppdrag, och redan 1543 återförs han till Storkyrkan som församlingens kyrkoherde, vilket han förblir till sin död 1552.³⁰ Kungens misstänksamhet har framför allt gällt Olavus fortsatta historieskrivning: Gustav har varit livrädd för att den skulle komma att innefatta hans egen

regeringstid och vara kryddad med äreröriga omdömen. Kungen, som börjat censurera alla tryckalster, hade förhindrat tryckning av krönikan, som dock vunnit viss spridning i avskrifter. Efter Olavus död beordrar kungen att alla avskrifter skall konfiskeras och uppdrar åt sina söner hertigarna att hjälpa till med detta. En rad personer som misstänks för att besitta och sprida avskrifter ansätts hårt, bl a brodern ärkebiskopen; några, bland dem Olavus prästvigningsbiskop Botvid i Strängnäs, avsätts t o m från sina tjänster.³¹

Brodern Laurentius Petri har inte haft det lätt som nytillträdd ärkebiskop men vinner i längden och växer till ett samlande namn för den svenska reformationskyrkan genom all turbulens under Gustav Vasa och hans söner. I början står han som evangelisk ensam i ett av reformkatoliker dominerat biskopskollegium och motarbetas av sitt eget domkapitel. När han som första åtgärd utarbetar en plan för reformationens genomförande i linje med Västeråsriksdagen 1527 förbjuds han av kungen att genomföra några reformer: Gustav är orolig att en förändring av särskilt högmässans ceremoniella gestaltning skall skapa nya oroligheter bland allmogen. När kungen mot slutet av 1530-talet börjar tycka det vara på tiden att genomföra en konsekvent reformation, ser det ut som om detta kommer att ske under desavouering av de ursprungliga reformatörerna och av ärkebiskopen, som fått en oklar ställning i relation till den rikskyrkliga superintendenten. Denne börjar genomföra en ny organisation för kyrkan med statlig centralstyrning. Med åsidosättande av biskop och domkapitel införs en ny stiftsstyrelse med en direkt inför kungen ansvarig ämbetsman som högste chef. 1540 utfärdas ett kungligt mandat om reformation i lära och ceremonier, tänkt att genomföras av Norman vid visitation i samtliga stift.

Efter att alltmer ha tillfrisknat efter en lång sjukdomsperiod inser kungen att han slagit in på en felaktig väg och ändrar sig på nytt. Den Normanska reorganisationen av kyrkan och hans visitationsresor stoppas efter att nätt och jämnt ha påbörjats (den kom aldrig att beröra mer än de tre sydligaste stiftet). Norman fortsätter som rådgivare men omtalas inte längre som superintendent för hela kyrkan. Han anlitas mer och mer för diplomatiska uppdrag, särskilt sedan Pyhy 1542 kommit i onåd och satts i fängelse efter att enligt kungens uppfattning ha misskött ett diplomatiskt uppdrag i Frankrike. Under den segslitna Dackefejden, då Dacke liar sig med mäktiga utländska katolska krafter, kommer kungen fram till två slutsatser, som

leder fram till viktiga beslut vid riksdagen i Västerås 1544, egentligen mer än 1527 års riksdag förtjänt att kallas »reformationsriksdagen». Den ena slutsatsen är att det nu blivit tid att klart definiera den svenska kyrkan som evangelisk, i motsats till katolicismen. Här har han tagit starkt intryck av Normans tes att enhet i religionen är en förutsättning för en fungerande stat, men det står också i överensstämmelse med vad reformatörerna länge önskat. Den andra slutsatsen är att det är föga populärt med utländska visitatorer i svenska församlingar, och att överhuvud den reformation varom nu beslutas skall ses som ett fullföljande av det viktiga verk som utförts av de svenska reformatörerna sedan årtionden tillbaka. Detta finns också klart uttryckt i texten till den kungliga propositionen.³²

Laurentius Petris auktoritet har under tiden väsentligt stärkts, sedan under hans huvudansvar den kompletta Bibeln på svenska utkommit 1541. Efter de nya Västeråsbesluten kommer han alltmer i förgrunden i arbetet för att sätta besluten i verket. Delvis sker detta i samarbete med Norman, som när han avlider 1552 inte får någon egentlig ersättare. Inga nya biskopar tillsätts – biskopar är enligt kungens erfarenhet alltför maktlystna. I stället inrättas en ny tjänst, ordinarius, som fylls med kungatrogna innehavare. När kungen dör 1560 är Laurentius Petri och Paul Juusten i Åbo de enda kvarlevande biskoparna, och däri förändras ingenting under Erik XIV:s regering. Det blir Johan III som efter sitt trontillträde 1568 återupprättar episkopatet, vilket alltsedan dess har bibehållits i Svenska kyrkan. Laurentius Petri avlider 1573.³³

Bröderna Petri och gudstjänstreformen

Mycken forskning har genom åren ägnats den svenska reformationstidens gudstjänstliv, och värdefulla resultat har presenterats av K B Westman, Edvard Rodhe, Yngve Brilioth, Sven Kjällerström, Åke Andrén med flera. Brilioths *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv* är en lysande teologisk klassiker. Med start i Nya testamentet, fornkyrkan och medeltidskyrkan granskar han i tur och ordning de lutherska, reformerta och anglikanska linjerna. Slutkapitlen ägnas den svenska reformationen och utvecklingen fram till nutid, dvs 1951, då den andra, utvidgade upplagan av det 1926 först publicerade arbetet utkom. Brilioths nutid ligger ju över ett halvsekel tillbaka, men det märkliga är att den liturgiska framtidsvision han skisserar i mycket föregriper det sena 1900-talets reformarbete.

Medan flera andra forskare rätt tydligt betraktat 1500-talets gudstjänst-reform ur ett lutherskt-konfessionellt perspektiv söker Brilioth i stället anlägga ett ekumeniskt perspektiv. Genom att lyssna på olika traditioners bidrag formar han en teologisk helhetskonception av nattvarden och kan sedan utifrån den peka både på positiva drag och på tillkortakommanden i den svenska utvecklingen. En huvudsynpunkt är önskemålet om en balans mellan delaktighetssidan i mässan och vad han kallar dess framställande sida, d v s att mässan inte bara i ord utan också i symbolisk handling gestaltar frälsnings skeendet. Den senmedeltida romerska mässan renodlade den framställande sidan: mässan blev främst en skådemässa som skulle väcka andakt och tillbedjan, men kunde firas utan kommunicerande församling. Reformatorerna hävdade häremot att mässans syfte låg just i kommunionen, medan den framställande sidan hamnade i bakgrunden. Brilioth kom att särskilt uppskatta Laurentius Petri för att denne i högre grad än andra slog vakt också om den framställande sidan.³⁴

Även den senast framlagda doktorsavhandlingen om den reformatoriska mässan, Christer Pahlmblads från 1998, har kunnat tillföra forskningen en del nya aspekter och klara ut vissa missförstånd. Pahlmblad varnar bl a för benägenheten att betrakta beslut och publicerade texter som en återspeglning av skeenden på sockenplanet. Utifrån tidigare obeaktat källmaterial betonar han de senmedeltida förutsättningar i liturgisk praxis vilka inte kan direkt utläsas ur de tryckta ritualen och den förförståelse av gudstjänsten som förmedlats till prästerskapet genom prästutbildningen vid domkyrkorna.

Att det tillkom tryckta svenska texter innebar inte att de handskrivna latinska gudstjänstböckerna genast kom ur bruk. Under en mycket lång övergångstid användes gammalt och nytt parallellt och i kombination.

Ganska säkert var det i Stockholm man var först med att fira mässa på svenska. Exakt när detta tog sin början vet vi inte, men från 1529 finns ett beslut av stadens råd bevarat med innebörd att svensk mässa fortfarande (obs) skall hållas men den latinska mässan inte helt nedläggas. Kanske var det efter Västeråsriksdagen 1527 som försvenskningen påbörjades, kanske hade något hänt redan tidigare: både Olavus Petri och Nikolaus Stecker hade funnits på plats i Storkyrkan sedan 1524. Olavus utger *Den svenska mässan* av trycket 1531, men dessförinnan har det säkert funnits en handskriven ordning. Sedan länge har man inom forskningen haft klart för sig,

att även om Olavus mässordning i huvuddragen stämmer med Luthers latinska *Formula missae* från 1523, är det en annan mässordning som utgjort hans närmaste förebild: Andreas Döbers tyska mässa för hospitalet i Nürnberg, utgiven 1526.³⁵ Man kan undra hur Olavus kommit att fästa sig just vid den, men som ovan framhållits uppvisar Olavus influenser från Nürnberg också i andra avsenden. Folke Bohlin har uppdatat att det gått ett brett informationsflöde från Nürnberg via det lågtyska Rostock och de lågtyska, evangeliskt påverkade köpmannakretsarna i Stockholm.³⁶

Brilioth framhåller att varken Döbers tyska mässa eller Olavus svenska mässa var avsedda att ersätta församlingens huvudgudstjänst, den sjungna högmässan. Olavus arbetade efter två linjer: den predikopostilla han utgav 1530 var avsedd att ge landets prästerskap underlag för predikan inom den latinska högmässans ram, mässordningen 1531 var liksom Döbers avsedd att ersätta en i huvudsak läst tidig kommunionmässa.³⁷ David Lindquist har anfört en rad exempel från olika orter i Tyskland, där liturgireformen började just med den lästa morgonmässan.³⁸ Olavus dubbla policy svarade mot kungens tolkning av Västeråsbeslutet i trosfrågan: församlingarna skulle till en början bara undervisas i den nya andan, först därefter kunde det bli tal om (för alla förpliktande) ändringar i liturgin. Svensk mässa fick länge bara användas av församlingar som uttryckligen begärt det.

Pahlmblad framhåller att den svenska »låga» mässans särprägel tydligast framgår av att den svenska syndabekännelsen lagts i mässans inledning på platsen motsvarande det latinska prästerliga *Confiteor*. I högmässan, både den latinska och smånigom den svenska, utgjorde församlingens syndabekännelse en del av predikstolsakten. Under senmedeltiden hade det blivit praxis att ett helt kateketiskt block på svenska lades in i högmässan efter det sjungna latinska evangeliet. Detta block innehöll en återgivning av evangeliet på svenska, i bästa fall en utläggning av det, visst kateketiskt stoff, främst de tio buden och den apostoliska trosbekännelsen, och utmynnade i församlingens syndabekännelse.³⁹ Den på latin sjungna nicenska bekännelsen ingick i själva mässritualen. Den försvenskade högmässan kom att ta i arv inte bara syndabekännelsens sena placering, utan också det dubbla framförandet av evangeliet, först sjunget, sedan läst från predikstolen. Även trosbekännelsemomentet kom troligen ofta att dubblas: den apostoliska bekännelsen, som redan var väl känd i sin svenska ordalydelse men saknade

melodi, kom som viktig kateketisk text att behålla sin plats, och som ersättning för sjunget *Nicenum* vann Luthers credopsalm *Vi tro uppå allsmäktig Gud* alltmera ingång.⁴⁰

I Uppsala 1536 beslöts av representanter för samtliga stift att man skulle vinnlägga sig om att fira svensk mässa i alla domkyrkor och i landskyrkor där omständigheterna tillät det. Genom att beslutet tolkats som gällande högmässan har vissa senare beslut uppfattats som en tillbakagång för den reformatoriska saken. Att beslutet 1536 enbart avser lågmässa som alternativ till latinsk mässa visas bl a av att flera stift räknade med att en speciell prästtjänst behövdes för denna typ av mässor.⁴¹ Det var först på 1540-talet som man på allvar påbörjade arbetet med högmässoliturgi försvenskning, dock med det viktiga undantaget att man här och var, och i Stockholm redan 1530, lade in nattvardens instiftelseord lästa på svenska.⁴²

I den medeltida mässan lästes själva nattvardsbönen (*kanon*) med de däri ingående instiftelseorden alltid tyst av prästen, men momentet markerades genom att de invigda nattvardselementen lyftes upp för att beskådas och tillbes av församlingen. Reformatorernas främsta krav när det gäller bruk av folkspråket var att instiftelseberättelsen skulle läsas »överblytt» på svenska för församlingen, gärna med bibehållet upplyftande (*elevation*). Däremot ville man inte försvenska utan utesluta de omgivande bönerna, eftersom de framställde mässan som ett försoningsoffer, inte bara som en aktualisering av Kristi en gång för alla framburna offer på korset, utan så att den bringade försoning därutöver. I den senmedeltida teologin hette det ofta att kors-offret givit försoning för arvsynden men mässoffret gav försoning för de dagliga synderna. Vidare ansågs att mässor firade till förmån för avlidna kunde förkorta deras lidanden i skärselden, precis som avlaten kunde. Det här var läror som reformatorerna eftertryckligt tog avstånd ifrån.

När både de tyska och svenska reformatorerna valde att utesluta de böner som i den romerska kanon omgav instiftelseorden utan några försök i nyskapande riktning, uppstod frågan hur instiftelseorden lämpligast skulle infogas i liturgin. Olavus Petri följer den lösning som Luther valt i *Formula missae* och Döber i den tyska mässan som utgjort Olavus närmaste förebild: att låta lovsägelsen (*prefationen*) i nattvardsmässans inledning utmyнна i instiftelseorden, och efterföljas av det trefaldiga *Helig med Välsignad vare han*. Denna lösning har i varje fall haft det goda med sig att den framhått

nattvardens karaktär av tacksägelse, *eukaristi*. Olavus utformning av momentet är utförligare än förlagornas. Han har skapat en fint utformad tacksägelse över Guds välgärningar, kulminerande i att Gud lät sin son bli mänskliga, lida, dö och uppstå för vår frälsning, och gav oss nattvarden som en hjälp att sådana välgärningar »till sinnes taga». Under instiftelseordens läsande upplyfts brödet och kalken var för sig.

Som redan sagts förlägger Olavus syndabekännelsen i mässans inledning; efter en kort välkomsthälsning och förmaning möter vi den kända *Jag fattig syndig människa* som ända fram till 1986 utgjort Svenska kyrkans huvudalternativ till syndabekännelse. Därefter följs den traditionella ordningen med ingång (något psaltarställe väljs), *Herre, förbarma dig, Ära vare Gud i höjden* med *Vi love dig*, kollektbön, epistel, graduale (här kan man välja en sång), evangelium, trosbekännelse. Valet mellan Apostolicum och Nicenum lämnas öppet, men bara den förras text meddelas. Någon predikan nämns inte, ytterligare ett tecken på att det inte är fråga om högmässa utan om en i huvudsak läst morgonmässa. Nattvardsmässan följer enligt ovan; efter *Helig* kommer *Fader vår*, fridshälsning och *O Guds lamm*. En nattvardsförmaning har inlagts omedelbart före kommunionen. Mässan avslutas med *Tackom och lovom* och Välsignelsen (enligt luthersk sed den aronitiska ur 4 Mosebok 6:24–26).

Olavus mässordning hade ingen officiell status. Den var ett förslag som han personligen stod bakom och gav teologiska motiveringar för. Den gavs ut i flera upplagor, men när den 1541 utkom med den ändrade titeln *Mässan på svenska* saknades författarnamn. Det var brodern ärkebiskopen som hade ombesörjt utgåvan, som därmed fick viss officiell status. Auktoritetsläget var dock oklart: kungen hade givit Georg Norman i uppdrag att skapa en kyrkoordning i fursteabsolutistisk anda för kyrkan i Sverige, och i den skulle ingå också gudstjänstordningar. När det kom till kritan ville Gustav dock inte ha någon fastställd kyrkoordning; han ville ha så litet lagar och förordningar som möjligt för att inte själv behöva vara bunden av dem. Normans arbete avbröts, men vissa gudstjänstordningar hann han färdigställa och utge. Det fanns egentligen inga djupgående skillnader mellan Norman och ärkebiskopen i uppfattningen om hur en reformerad svensk högmässa skulle gestaltas, och båda ville skynda långsamt med försvenskningen; högmässan förblev under mycket lång tid blandspråklig (se artikeln om gudstjänstsången).

I den mån det fanns skillnader mellan Normans och ärkebiskopens linje var det i varje fall på sikt ärkebiskopens som vann mark. När man vid Uppsala möte 1593 gjorde upp med Johan III:s liturgi («Röda boken») sade man sig vilja vända tillbaka till »den gamla mässboken» från 1557; denna var en senare upplaga av Laurentius Petris mässordning från 1541, som i sin tur i allt väsentligt följde Olavus Petris mässordning från 1531, men med tillfogande av alternativ som gjorde den tillämplig även för högmässan. Olavus lösning att infoga instiftelseorden i prefationen blev bestående i Svenska kyrkan ända fram till 1942. Brilioth var mycket kritisk mot denna lösning⁴³, och det är främst hans förtjänst att prefationens klassiska utmyning i *Helig* återställdes i 1942 års mässordning. Däremot nämner han med stor uppskattning Laurentius Petris sinne för nattvardshandlingens framställande sida. Fastän Laurentius i polemik mot mässoffret fastslår att Kristus är det enda syndoffret framhäver han offeraspekten i två avseenden: (1) Sakramentet »representerar det offer som Kristus gjorde på korset» och utgör »ett fridens tecken» mellan Guds vrede och våra synder. (2) Som gensvar offrar vi oss själva i ett livets och lovsångens offer.⁴⁴ Laurentius värde- rar både elevationen och tillbedjan av det invigda brödet och kalken, och försvarar dem senare mot Erik XIV:s kalvinskt inspirerade angrepp.⁴⁵

Laurentius Petri lade ner mycket arbete och mycken omsorg på att skapa material för ett rikt gudstjänstliv i den svenska kyrkan. Inte minst älskade han de traditionella bönegudstjänsterna i tidegårdens form. Han slog också vakt om sången, både i mässa och tidegård, och arbetade detaljerat med kyrkoåret. Hans insatser på dessa fält kommer att belysas i artiklar i det följande. Han insåg också behovet av en kyrkoordning med samlade riktlinjer för gudstjänstlivet. Hans närmaste förebild blev en kyrkoordning för Württemberg sammanställd av Johannes Brenz, en kyrkoledare och trogen Lutherlärjunge som Laurentius också i övrigt mycket uppskattade. En kyrkoordning skulle vidare ange formerna för ett kyrkligt självstyre i inre angelägenheter. Till skillnad från Norman hade ärkebiskopen inget uppdrag från kungen att arbeta med frågan. Ändå hade han 1546 ett förslag färdigt och försökte få kungen att stadfästa det, vilket självfallet misslyckades. Ärkebiskopen kunde dock i stor utsträckning förankra bestämmelserna i sin kyrkoordning vid interna kyrkliga överläggningar. 1561 gjorde han ett nytt försök att få sin kyrkoordning fastställd, nu av den nye

kungen Erik XIV, fortfarande resultatlös. 1571 blev den äntligen antagen av Johan III, som därmed gav officiell status åt det dokument till vilket man 1593 skulle vända tillbaka när man gjorde upp med Johans egna liturgiska strävanden.

Summary

The Petri Brothers, King Gustav, and the Reform of the Eucharist

Olavus Petri (1493–1552) and his brother Laurentius Petri (1499–1573) were the main Church reformers in Sweden. Both of them had studied under Martin Luther in Wittenberg and become his true adherents. Gustav Eriksson (Vasa), elected king in 1523, became interested in Lutheranism, too, but his motives were mainly political and economical: he strived for absolute power over both State and Church and wanted to incorporate the riches of the Church with the national treasury (which he succeeded to do). He however loved to propagate a picture of himself as the great political and religious Liberator. Sweden (including Finland) and Denmark/Norway had been tied together in the Kalmar union since 1397 (though with several interruptions), but the union was definitely dissolved through Gustav's successful rebellion against the Danish king Christian II. His annals included an unnuanced charge against all the Catholic bishops for treason against their country. So, during centuries, Patriotism and Lutheranism have been closely associated in Swedish national self-esteem.

For the Petri brothers, a paradoxical situation arose: *without* the King, probably neither of them would have got the opportunity to work successfully for the evangelical cause, but *with* the King, they were constantly held within the bounds set by him, and were punished when trying to go their own ways. In 1540, Olavus was even condemned to death for treason, though he was immediately reprieved; the reason lay mainly in his opposition to absolutism and his argumentation for traditional Swedish balance of power between king, council and parliament. Up to that point, Olavus had been active as reformer for nearly 20 years, from 1523 promoted by the King and placed in his vicinity, as the secretary of Stockholm's city council and as preacher in the foremost city church. He edited collections of sermons, hymn books and liturgical formularies, but also historical and juridical

works. He ended up more in the background, but still was accepted by the King as Rector for the the most important church in Stockholm.

Laurentius Petri became Sweden's first evangelical archbishop in 1531, but about 1540 he, too, was shown royal disgrace. The King had employed two advisers from Germany, both wholehearted adherents of absolutism, and had appointed one of them, Georg Normann, superintendent for the whole Swedish church, thereby making the position of the archbishop unclear. The reformation of the divine service had been carried through step by step. The first step was taken in the parliamentary session at Västerås 1527 where it was decided that the Word of God should everywhere in the kingdom be »purely» preached. No change in the liturgy was enjoined, the High Mass continued to be celebrated in latin with all traditional ceremonies, but morning masses in Swedish began to spread starting in Stockholm. In 1540 the King suddenly enacted a decree demanding a »reformation in teaching and ceremonies» and commissioned Normann to supervise the realization of this during visitations in all dioceses. The archbishop, too, became active in realizing the decree. After a violent rebellion in southern Sweden, Normann's authority was substantially reduced, but the decree for an Evangelical reformation was confirmed by the parliament in Västerås 1544.

A Swedish translation of the eucharistic liturgy had been published in 1531 designed for a »low» mass with little or no chant, but a new edition 1541 gave also directions for a High Mass in Swedish. The Swedish liturgy reform was decidedly conservative: the general progress of the mass was left intact with the exception of the *canon missae*, the prayers surrounding the words of institution being rejected for dogmatic reasons. The consecrative words were instead joined to the preface and followed by the *Sanctus*. Unlike the *ordinarium missae*, the *proprium de tempore* was never translated. Introit and gradual could still be sung in latin, but they became more and more replaced by Swedish hymns.

After the death of Normann in 1552, the archbishop was the undisputed leader of the church, surviving king Gustav and resisting the Calvinist sympathies of his son Erik XIV. His authority was referred to when the Uppsala council 1593 had to decide about the confessional status of the Swedish church after Johan III's efforts to re-establish the connections with the

Catholic Church. In Uppsala, the Augsburg confession from 1530 and Laurentius Petri's Church Ordinance from 1571 were assumed as confessional documents for the Church of Sweden.

NOTER

1 Holmquist 1933, 78 ff. Ingebrand 1994, 13 ff.

2 Carlsson 1915, 41 ff. Kick 1997, 13 ff.

3 Westin 1994, 51 ff.

4 Inger 1994, 169 ff.

5 Erasmus skrift »Den fria viljan» uppfattade Luther som ett hot mot sin reformatoriska upptäckt av en rättfärdiggörelse av idel nåd, och gav den 1525 ett fränt bemötande i skriften »Den trälbundna viljan». Melanchthon kunde inte följa Luther här utan kom att alltmer betona att människan för att kunna ställas till svars för sitt livsval måste antas äga fri vilja att säga ja eller nej till Gud. Holte 1998, 54 ff.

6 Beroendet av de s k Ansbacher Ratschlag och Nürnberger Ratschlag har påvisats redan av Holmquist 1933, 131 ff. Saken behandlas utförligare av Ingebrand 1964, 120 ff, där även ett beroende av Strassburgs reformator Martin Bucer fastslås.

7 Holmquist 1933, 102 f. För kategoriskt *mot* bikten främst Andrén 1999, 38, och Ingebrand 1994, 16, märkligt nog utan täckning i den mer nyanserade analysen hos Ingebrand 1964, 336 ff. Välgrundad kritik även mot den sistnämnda analysen hos Pahlmblad 1998, 174 ff.

8 Dessförinnan hade påven 1520 sänt Luther en bannhotsbulla, med möjlighet för Luther att göra avbön och ta tillbaka sina uttalanden. Luther hade då väckt stort uppseende genom att tillsammans med Melanchthon offentligt bränna denna bulla tillsammans med bl a den katolska kyrkans kanoniska rätt.

9 Bugenhagen var långa perioder borta från Wittenberg, och Laurentius kan inte ha hört honom förrän hösten 1529. Med tanke på universitetets studieordning är det troligt att Laurentius var kvar i Wittenberg även våren 1530. Kick 1997, 13 ff.

10 Aurelius 1994, 18 ff.

11 Larsson 1997, 21 ff.

12 Westin 1994, 53 ff.

13 Se Larsson 1997 (ur svenskt), Linton 1997 (ur danskt perspektiv).

14 Hon var dotter till Valdemar Atterdag, dansk kung (med dåligt svensk renommé), och änka efter Håkan Magnusson, kung av Norge men son till svenske kungen Magnus Eriksson. Sverige omfattade ju även Finland (men

inte Skånelanden). Margareta sökte inte själv bli krönt monark utan nöjde sig med förmyndarrollen, först för sin son Olov, sedan, när denne tragiskt avled, för sin släkting Bogislav, som hon adopterade under det för Norden mer passande namnet Erik.

15 Så Larsson 1997, 250 ff.

16 I ett tidigare förhandlingsskede hade Gustav av riksrådet sänts som gisslan till kung Kristian men satts i fångelse av denne. Han lyckades fly ur fångelset och ta sig till Hansestaden Lübeck, där han knöt för framtiden värdefulla kontakter.

17 Holmquist 1933, 74 ff. Ärkediakonens ekonomiska resonemang klingar här knappast »lutherskt» utan återspeglar snarare en reformistisk tes som går tillbaka på den italienske rättslärde Marsilius av Padua, † 1343.

18 Schwarz Lausten 1999, 322 ff.

19 Berend von Melen var ledare för de tyska legotrupper som tillsammans med Gustavs upprorsstyrkor besegrade danskarna 1522–23. Han blev rikligt belönad men råkade senare i onåd och tvingades fly ur landet. Han blev sedan en av Gustavs bittraste fiender, som t ex framgångsrikt lyckades stoppa Gustavs försök att i likhet med den danske kungen bli upptagen i det Schmalkaldiska förbundet, sammanslutningen av de protestantiska furstarna i Tyskland. Diplomaten Wulf Gyler och officeren Johan von Hoya var andra tyskar som först var uppskattade medarbetare (och liksom von Melen blev ingifta i Vasafamiljen) men senare tvingades fly. Ringmar 2002, 135 ff. Peder Jakobsson, tidigare kansler hos Sten Sture d.y., och officiant vid tacksägelsegudstjänsten efter Gustavs intåg i Stockholm 1523, blev med kungens goda minne vald till biskop i Västerås och ledamot av riksrådet men anklagades för förräderi och avsattes sedan ett brev med kritiska kommentarer om kungens religionspolitik uppsnappats. När domprosten Knut Mickelson yttrade ett ord till sin biskops försvar blev också han avsatt. (Strax innan hade Mickelson blivit i kanonisk ordning vald till ärkebiskop men av kungen tvingats avsäga sig.) Nu blev de båda prelaterna verkligt oppositionella och for till Dalarna för att införa allmogen agitera mot kungen, dock utan större framgång. Det var emellertid tillräckligt för att kungen skulle låta fångsla och avrätta dem. De hade flytt till Norge, men Gustav bröt sitt löfte om fri lejd när de återvände. Larsson 2002, 103 ff, 145 ff.

20 Larsson 2002, Ringmar 2002.

21 Niccolo Machiavellis *Il principe*, tillkommen 1513, trycktes 1532.

22 Larsson 2002, 352.

23 Pahlmblad 2001, 366 ff visar att formuleringen speglar en i samtiden utbredd kritik mot predikanterns vana att hopa citat ur utombibliska texter som snarare förvrängde meningen i bibelordet och i vissa fall var uttryck för ren vidskepelse. – Om Västeråsriksdagens förlopp mer i detalj se Andrén 1999, kap 3.

- 24 Ringmar 2002, 93, hämtat ur Behre, Larsson, Österberg, Sveriges historia 1523-1809, 1985.
- 25 Larsson 2002, 286 ff.
- 26 Vid sin död 1544 efterträddes Johannes Magnus av sin bror Olaus Magnus, † 1557. Sverige hade alltså formellt en katolsk ärkebiskop ända till 1557. I denna egenskap kom Olaus Magnus att representera Sverige vid det 1546 inledda Tridentinska kyrkomötet, som kom att bilda startpunkten för den katolska motreformationen.
- 27 Andrén 1999, 37 f, 71 ff. »Därmed blev Laurentius Petri också enligt romersk-katolskt sätt att se bärare av den apostoliska successionen, trots att han uppfattades som en schismatisk biskop.» (s 72.) – Valet av Laurentius Petri underlättades av att i dåläget ingen reformkatolik vågade kandidera, av fruktan för repressalier från påven.
- 28 Schwarz Lausten 1999, 326 ff.
- 29 Holmquist 1933, 260 f, 269 ff.
- 30 Holmquist 1933, 304 f, 314, 331 ff.
- 31 Holmquist 1933, 352 ff.
- 32 Kjällerström 1971, 204 ff.
- 33 Till ny ärkebiskop vigs 1575 Laurentius Petri Gothus. Genom Paul Juustens medverkan vidarebefordras ännu en gång den apostoliska successionen.
- 34 Brilioth 1951, 39 f, 357 ff (härom närmare i slutet av artikeln).
- 35 Rodhe 1917, 39 f. Brilioth 1951, 337.
- 36 Bohlin 1973, 248 ff.
- 37 Brilioth 1951, 343.
- 38 Lindquist 1945, 168 ff.
- 39 Pahlmblad 1998, 50 ff.
- 40 Pahlmblad 1998, 154 ff.
- 41 Pahlmblad 1998, 42 ff.
- 42 Pahlmblad 1998, 35 ff.
- 43 Brilioth 1951, 173 f, 339
- 44 Brilioth 1951, 357 ff. Citaten är från Laurentius Dialog, 1542.
- 45 Kjällerström 1935. Brilioth 1951, 361.

- Andrén, Åke, 1999, Reformationstid. *Sveriges kyrkohistoria*, red. L Tegborg, 3. Stockholm.
- Aurelius, Carl Axel, 1994, *Luther i Sverige. Svenska lutherbilder under tre sekler*. Skellefteå.
- Bohlin, Folke, 1973, Luthers Credo-psalm och Den svenska mässan 1531. *Reformationen i Norden*, utg. C-G Andrén, s 241–262. Lund.
- Brilioth, Yngve, (1926) 1951. *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*. 2 uppl. Stockholm.
- Carlsson, Gottfrid, 1915, Vår förste evangeliske ärkebiskops Wittenbergsstudier. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1915, s 41–49.
- Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. S Kjällerström. Lund 1971.
- Holmquist, Hjalmar, 1933, Reformationstidevarvet 1521–1611. *Svenska kyrkans historia*, III.
- Holte, Ragnar, 1998, Philipp Melanchthon – aktuell idag? *Svensk teologisk kvartalskrift* 74, s 50–59.
- Ingebrand, Sven, 1964, *Olavus Petris reformatoriska åskådning*. *Studia doctrinae christianae upsaliensia*, 1.
- Ingebrand, Sven, 1994, Olavus Petri – reformatorn. *Olaus Petri, den mångsidige reformatorn*, utg. Hallencreutz/Lindberg, s 13–30. Uppsala.
- Inger, Göran, 1994, Olaus Petri i rättshistoriens ljus. *Olaus Petri, den mångsidige reformatorn*, utg. Hallencreutz/Lindberg, s 169–182. Uppsala.
- Kick, Remi, 1997, *Tel un navire sur la mer dechainée. La communauté chrétienne dans l'œuvre de Laurentius Petri, archevêque d'Uppsala (1531–1573)*. Lund.
- Kjällerström, Sven, 1935, *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV*. Lunds universitets årsskrift, N.F., avd. 1, 31:5.
- Kjällerström, Sven, 1971, Laurentius Petris Kyrkoordning 1571–1971. Tillkomst och användning. *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. Sven Kjällerström, s 201–277. Lund.
- Larsson, Lars-Olof, 1997, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm.
- Larsson, Lars-Olof, 2002, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm.
- Lindquist, David, 1945, *Första-mässan i Stockholm. En liturgihistorisk studie*. Stockholm.
- Linton, Michael, 1997, *Margareta, Nordens drottning 1375–1412*. Stockholm.
- Olavus Petri, *Samlade skrifter*, band 1–4, utg. i nytryck 1914–17, red. Bengt Hesselman. Uppsala.
- Pahlmblad, Christer, 1998, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*. *Bibliotheca theologiae practicae*, 60.
- Pahlmblad, Christer, 2001, Påskpredikan i Sverige under reformationstiden. *Luthersk påskpredikan i Norden*, red. Selander/Pahlmblad, I, s 365–399. Nord 2001:6. Lund.
- Ringmar, Richard, 2002, *Gustaf Eriksson Vasa. Kung Kamrer Koncernchef*. Stockholm.

- Rodhe, Edvard, 1917, *Studier i den svenska reformationens liturgiska tradition*. Uppsala universitetets årsskrift.
- Schwarz Lausten, Martin, 1999, Reformationen i Skånelanden. *Sveriges kyrkohistoria*, red. L Tegborg, 3, s 321–331. Stockholm.
- Westin, Gunnar T, 1994, Olaus Petri – mannen och historieskrivaren. *Olaus Petri, den mångsidige reformatorn*, utg. Hallencreutz/Lindberg, s 31–60. Uppsala.
- Westman, Knut B, 1918, *Reformationens genombrottsår i Sverige*. Stockholm.